

स्नातक तृतीय बर्षको पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन ४३१ मा आधारीत

एकार्ड १

पाठ्यक्रमको अर्थ र परिभाषा

लेखक

अप्सरा श्रेष्ठ

१.२ पाठ्यक्रमको सामान्य अर्थ	3
१.३ पाठ्यक्रमको परिभाषामुरे प्रिन्टका अनुसार :	3
१.४ प्रिन्टको मोडलमा पाठ्यक्रमको विकास	4
१.५ पाठ्यक्रमको परिभाषाहिल्डा टाबाका अनुसार :	4
१.६ टाबाको मोडलमा पाठ्यक्रमको तत्वहरू	4
१.७ पाठ्यक्रमको परिभाषाओरनस्टाइन र हंकिन्सका अनुसार :	5
१.८ ओरनस्टाइन र हंकिन्सको दृष्टिकोणमा पाठ्यक्रमका आधारहरू	5
१.९ पाठ्यक्रमको परिभाषाव्हिलरका अनुसार .के.डी :	5
१.१० व्हिलरको मोडलमा पाठ्यक्रमको निरन्तरता	6
२. पाठ्यक्रमका प्रकारहरू	6
३. पाठ्यक्रमको महत्व र समाजसँगको सम्बन्ध	6
४.१ पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू	10
क. पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू र निरन्तर मूल्यांकनको आवश्यकता	10
४.३ चुनौतीहरूको समाधान	14
५. पाठ्यक्रममा मूल्यांकनको भूमिका	16
१उद्देश्यका आधारमा/समय	16
२सञ्चालनका आधारमा/स्थान	16
३उद्देश्यका आधारमा अन्य प्रमुख प्रकारहरू/प्रकृति	17
४मापनका आधारमा/आधार	17
६. पाठ्यक्रम र शिक्षकहरूको भूमिका	18
९.१ भविष्यका प्रवृत्तिहरू	22
१०. निष्कर्ष	24

२. Short Questions (छोटो उत्तरका प्रश्नहरू).....	26
३. Long Questions (लामो उत्तरका प्रश्नहरू).....	26

१.२ पाठ्यक्रमको सामान्य अर्थ

पाठ्यक्रम भनेको विद्यालय वा शैक्षिक संस्थामा विद्यार्थीहरूलाई सिकाइने विषयहरू, ज्ञान र सीपहरूको संरचित योजना हो। यो केवल किताबहरू वा पाठहरू मात्र होइन, बरु विद्यार्थीहरूको समग्र विकासका लागि तयार पारिएको मार्गदर्शन हो। सामान्य रूपमा, पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक ज्ञान, सीप र मूल्यहरू प्रदान गर्दछ जसले उनीहरूलाई जीवनमा सफल बनाउँछ। उदाहरणका लागि, यसमा गणित, विज्ञान, भाषा जस्ता विषयहरू समावेश हुन्छन् तर यसले अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, नैतिक शिक्षा र सामाजिक सीपहरूलाई पनि जोड दिन्छ। पाठ्यक्रमले शिक्षकहरूलाई कसरी पढाउने र विद्यार्थीहरूलाई कसरी मूल्यांकन गर्ने भन्ने निर्देशन दिन्छ। यसको मुख्य उद्देश्य भनेको विद्यार्थीहरूको बौद्धिक, शारीरिक र भावनात्मक विकास गर्नु हो।

पाठ्यक्रमको अर्थलाई विभिन्न विद्वानहरूले फरक-फरक तरिकाले व्याख्या गरेका छन्। कसैले यसलाई योजना मान्छन् भने कसैले अनुभव। यसले समाज, संस्कृति र समयको आवश्यकतासँग जोडिएको हुन्छ। उदाहरणस्वरूप, आधुनिक समयमा पाठ्यक्रमले प्रविधि र पर्यावरणीय जागरणलाई पनि समेट्छ। यसलाई बुझ्नका लागि हामीले यसको परिभाषा र प्रकारहरूलाई हेर्नुपर्छ।

१.३ पाठ्यक्रमको परिभाषा: मुरे प्रिन्टका अनुसार

मुरे प्रिन्टले आफ्नो किताब " Curriculum Development and Design" (१९९३) मा पाठ्यक्रमलाई एक व्यावहारिक र संरचित प्रक्रियाका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। उनीका अनुसार, पाठ्यक्रम भनेको समाज र संस्कृतिले प्रभावित गरेको शैक्षिक योजना हो जसले विद्यार्थीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सिकाउने लक्ष्य राख्छ। प्रिन्टको मोडल चक्रीय छ, जसमा उद्देश्य, लक्ष्य र स्थितिगत विश्लेषणलाई जोड दिइएको छ। यस मोडलले पाठ्यक्रम विकासलाई एक निरन्तर प्रक्रिया मान्छ जसमा समाजका आवश्यकताहरू अनुसार परिवर्तन गर्न सकिन्छ।

प्रिन्टका अनुसार, पाठ्यक्रमको अर्थ भनेको विद्यालयमा प्रदान गरिने सम्पूर्ण अनुभवहरू हो जसले विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान मात्र होइन, सीप र दृष्टिकोण पनि सिकाउँछ। उनी भन्छन् कि पाठ्यक्रमले शिक्षकहरूलाई निर्देशन दिन्छ कि कसरी पढाउने र कुन सामग्री प्रयोग गर्ने। यसमा समाजका

शक्तिशाली तत्वहरू जस्तै संस्कृति, अर्थतन्त्र र राजनीतिले प्रभाव पार्छन्। उदाहरणका लागि, यदि समाजमा प्रविधिको आवश्यकता छ भने पाठ्यक्रममा कम्प्युटर शिक्षा समावेश हुन्छ। प्रिन्टको दृष्टिकोण व्यावहारिक छ, जसले पाठ्यक्रमलाई स्थानीय आवश्यकतासँग जोड्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई वास्तविक जीवनका समस्याहरूसँग जोडेर सिकाउने जोड दिन्छ।

१.४ प्रिन्टको मोडलमा पाठ्यक्रमको विकास

प्रिन्टको मोडलमा पाठ्यक्रम विकासलाई तीन चरणमा विभाजित गरिएको छ: स्थितिगत विश्लेषण, लक्ष्य निर्धारण र कार्यान्वयन। स्थितिगत विश्लेषणले विद्यार्थीहरूको आवश्यकता, शिक्षकहरूको क्षमता र समाजको मागलाई हेर्छ। यसपछि लक्ष्यहरू निर्धारित हुन्छन् जसले विद्यार्थीहरूले के सिक्नुपर्छ भन्ने स्पष्ट गर्दछ। अन्तमा, कार्यान्वयन र मूल्यांकनले पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउँछ। यो मोडलले पाठ्यक्रमलाई गतिशील बनाउँछ, अर्थात् समयसँगै परिवर्तन गर्न सकिन्छ। विद्यार्थीहरूका लागि यो उपयोगी छ किनकि यसले उनीहरूको रुचि र आवश्यकतासँग मेल खान्छ।

१.५ पाठ्यक्रमको परिभाषा: हिल्डा टाबाका अनुसार

हिल्डा टाबाले आफ्नो किताब " Curriculum Development: Theory and Practice" (१९६२) मा पाठ्यक्रमलाई विद्यालयको मार्गदर्शनमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गर्ने सम्पूर्ण अनुभवहरूका रूपमा परिभाषित गरेकी छन्। उनीका अनुसार, पाठ्यक्रममा उद्देश्य, सामग्री, सिकाइका तरिका र मूल्यांकन समावेश हुन्छन्। टाबाको मोडल घाँसे मूल (grass-roots) दृष्टिकोणमा आधारित छ जसले विद्यार्थीहरूको आवश्यकताबाट सुरु हुन्छ। यस मोडलमा सात चरणहरू छन्: आवश्यकताको निदान, उद्देश्य निर्धारण, सामग्री छनोट, सामग्रीको संगठन, सिकाइ अनुभव छनोट, सिकाइ अनुभवको संगठन र मूल्यांकन।

टाबाका अनुसार, पाठ्यक्रमको अर्थ भनेको विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागितामा आधारित प्रक्रिया हो। उनी भन्छिन् कि पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूलाई सोच्ने क्षमता विकास गर्नुपर्छ। यसमा मात्र ज्ञान होइन, बरु समस्या समाधान र जीवन सीपहरू पनि समावेश हुन्छन्। उदाहरणका लागि, यदि विद्यार्थीहरूले पर्यावरणीय समस्या बुझेका छन् भने पाठ्यक्रमले यसलाई समेट्नुपर्छ। टाबाको दृष्टिकोण शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रम विकासमा सक्रिय बनाउँछ, जसले यसलाई स्थानीय बनाउँछ। यसले विद्यार्थीहरूलाई सजिलै बुझ्ने र लागू गर्ने बनाउँछ।

१.६ टाबाको मोडलमा पाठ्यक्रमको तत्वहरू

टाबाको मोडलले पाठ्यक्रमलाई प्रक्रियाका रूपमा हेर्छ जसमा विद्यार्थीहरूको आवश्यकता पहिलो हुन्छ। यसमा सामग्री छनोट गर्दा विद्यार्थीहरूको रुचि र समाजको आवश्यकतालाई ध्यान दिन्छ। सिकाइ अनुभवहरूले विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाउँछ, जस्तै समूह कार्य वा प्रयोगहरू। मूल्यांकनले के सिकियो भन्ने जाँच गर्छ र आवश्यक परिवर्तन सुझाउँछ। यो मोडलले पाठ्यक्रमलाई जीवन्त बनाउँछ, जसले विद्यार्थीहरूको समग्र विकासमा सहयोग पुर्याउँछ।

१.७ पाठ्यक्रमको परिभाषा: ओरनस्टाइन र हंकिन्सका अनुसार

अलन सी. ओरनस्टाइन र फ्रान्सिस पी. हंकिन्सले आफ्नो किताब " Curriculum: Foundations, Principles and Issues" (१९९३) मा पाठ्यक्रमलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरेका छन्। उनीहरूका अनुसार, पाठ्यक्रम भनेको लक्ष्य प्राप्तिका लागि योजना हो जसमा विद्यार्थीहरूको अनुभव, प्रणाली र अध्ययन क्षेत्र समावेश हुन्छ। उनीहरूले पाठ्यक्रमलाई पाँच आधारभूत परिभाषामा विभाजित गरेका छन्: योजना, अनुभव, प्रणाली, अध्ययन क्षेत्र र विकास प्रक्रिया।

ओरनस्टाइन र हंकिन्सका अनुसार, पाठ्यक्रमको अर्थ भनेको विद्यार्थीहरूको समग्र अनुभव हो जसले उनीहरूलाई ज्ञान र सीप दिन्छ। यसमा व्यवहारवाद, संज्ञानात्मक मनोविज्ञान र मानववादी दृष्टिकोणहरूबाट प्रभावित हुन्छ। उदाहरणका लागि, यसले विद्यार्थीहरूलाई मात्र किताबी ज्ञान होइन, बरु जीवनका लागि तयार पार्छ। उनीहरूको किताबले पाठ्यक्रमलाई एक क्षेत्रका रूपमा हेर्छ जसमा दर्शन, समाजशास्त्र र मनोविज्ञानको प्रभाव हुन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई बुझ्न सजिलो बनाउँछ किनकि यसले विभिन्न दृष्टिकोणहरू समेट्छ।

१.८ ओरनस्टाइन र हंकिन्सको दृष्टिकोणमा पाठ्यक्रमका आधारहरू

उनीहरूले पाठ्यक्रमका आधारहरूलाई दर्शन, समाज, मनोविज्ञान र इतिहाससँग जोड्छन्। यसमा पाठ्यक्रमलाई प्रणालीका रूपमा हेर्छ जसमा उद्देश्य, सामग्री, विधि र मूल्यांकन हुन्छन्। यो दृष्टिकोणले पाठ्यक्रमलाई वैज्ञानिक र व्यावहारिक बनाउँछ। विद्यार्थीहरूले यसबाट पाठ्यक्रम कसरी समाजसँग जोडिएको छ भन्ने बुझ्छन्।

१.९ पाठ्यक्रमको परिभाषा: डी.के. व्हिलरका अनुसार

डी.के. व्हिलरले आफ्नो किताब " Curriculum Process" (१९६७) मा पाठ्यक्रमलाई विद्यालयको मार्गदर्शनमा विद्यार्थीहरूलाई प्रदान गरिने योजनाबद्ध अनुभवहरूका रूपमा परिभाषित गरेका छन्। उनीको मोडल चक्रीय छ जसमा पाँच चरणहरू छन्: उद्देश्य निर्धारण, सिकाइ अनुभव छनोट, सामग्री छनोट, सिकाइ र सामग्रीको संगठन तथा मूल्यांकन।

व्हिलरका अनुसार , पाठ्यक्रमको अर्थ भनेको निरन्तर प्रक्रिया हो जसले परिवर्तनलाई स्वीकार गर्छ। यसमा स्थितिगत विश्लेषणलाई जोड दिइएको छ जसले विद्यार्थीहरूको आवश्यकता हेर्छ। उदाहरणका लागि , यदि समाजमा नयाँ प्रविधि आएको छ भने पाठ्यक्रमले यसलाई समेट्छ। व्हिलरको मोडल टाइलरको मोडलको सुधार हो जसले पाठ्यक्रमलाई लचिलो बनाउँछ। यसले विद्यार्थीहरूलाई वास्तविक जीवनसँग जोडेर सिकाउने गर्दछ।

१.१० व्हिलरको मोडलमा पाठ्यक्रमको निरन्तरता

व्हिलरको मोडलले मूल्यांकनलाई अन्तिम होइन , बरु नयाँ सुरुवात मान्छ। यसले पाठ्यक्रमलाई गतिशील बनाउँछ जसले समयसँगै सुधार हुन्छ। विद्यार्थीहरूका लागि यो उपयोगी छ किनकि यले उनीहरूको रुचि र आवश्यकतासँग मेल खान्छ।

२. पाठ्यक्रमका प्रकारहरू

पाठ्यक्रमलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजित गर्न सकिन्छ। पहिलो , लिखित पाठ्यक्रम जसमा किताबहरू र योजना समावेश हुन्छन्। दोस्रो , सिकाइएको पाठ्यक्रम जसमा शिक्षकहरूले कक्षामा सिकाउने गर्दछन्। तेस्रो , अनुभवजन्य पाठ्यक्रम जसमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गर्ने अनुभवहरू हुन्छन्। चौथो, लुकेको पाठ्यक्रम जसमा विद्यालयको वातावरणबाट सिकिने मूल्यहरू हुन्छन्। यी प्रकारहरूले पाठ्यक्रमलाई बहुआयामी बनाउँछन्।

३. पाठ्यक्रमको महत्व र समाजसँगको सम्बन्ध

पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यसले ज्ञान मात्र होइन, बरु सीप, मूल्य र दृष्टिकोण पनि दिन्छ। समाजसँग जोडिएकाले यसले संस्कृति , अर्थतन्त्र र राजनीतिलाई प्रतिबिम्बित गर्छ। उदाहरणका लागि, नेपालमा पाठ्यक्रमले स्थानीय भाषा र संस्कृतिलाई समेट्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई जिम्मेवार नागरिक बनाउँछ। पाठ्यक्रम शिक्षा प्रणालीको हृदय हो। यो केवल किताबहरू , विषयहरू र परीक्षाको सूची मात्र होइन , बरु समाजलाई आकार दिने र व्यक्तिहरूलाई समाजका लागि उपयोगी बनाउने एक व्यवस्थित योजना हो। नेपाल जस्तो विविधतायुक्त र विकासोन्मुख देशमा पाठ्यक्रमको महत्व अझ बढी छ किनकि यसले राष्ट्रिय एकता, सांस्कृतिक संरक्षण , आर्थिक विकास र सामाजिक न्यायलाई सम्बोधन गर्छ। पाठ्यक्रम समाजसँग गहिरो रूपमा जोडिएको हुन्छ —समाजका आवश्यकता , मूल्य, संस्कृति र चुनौतीहरूले पाठ्यक्रमलाई प्रभावित गर्छन् भने पाठ्यक्रमले समाजलाई परिवर्तन र विकासको दिशा दिन्छ। यो सम्बन्ध द्विपक्षीय र गतिशील छ।

३.१ पाठ्यक्रमको महत्व

पाठ्यक्रमको महत्वलाई विभिन्न आयामबाट हेर्न सकिन्छः

व्यक्तिगत विकासको आधार : पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान , सीप, मूल्य र दृष्टिकोण प्रदान गर्छ। यसले बौद्धिक , भावनात्मक, सामाजिक र शारीरिक विकासलाई सम्बोधन गर्छ। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क .बी २०७१)एस ले (र पछिका संशोधनहरू .) जीवन उपयोगी सीपहरू(life skills), समस्या समाधान क्षमता र आलोचनात्मक सोचलाई जोड दिन्छ, जसले विद्यार्थीहरूलाई आत्मनिर्भर र जिम्मेवार नागरिक बनाउँछ।

- **समाजको आवश्यकता पूरा गर्ने माध्यम:** पाठ्यक्रम समाजका परिवर्तनशील आवश्यकतासँग तालमेल मिलाउँछ। जस्तै , डिजिटल युगमा प्रविधि शिक्षा , पर्यावरणीय संकटमा दिगो विकास शिक्षा , र बेरोजगारीमा व्यावसायिक शिक्षा समेटिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई वास्तविक जीवनका चुनौतीहरू सामना गर्न तयार पार्छ।
- **सांस्कृतिक र राष्ट्रिय पहिचानको संरक्षण :** नेपाल जस्तो बहुजातीय , बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक समाजमा पाठ्यक्रमले स्थानीय भाषा , संस्कृति, इतिहास र मूल्यहरूलाई समेट्छ। यसले राष्ट्रिय एकता र सद्भाव कायम राख्छ। उदाहरणका लागि , स्थानीय पाठ्यक्रम)local curriculum) ले ग्रामीण क्षेत्रका परम्परा , कृषि र पर्यटनसँग जोडिएका विषयहरू समावेश गर्छ, जसले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो जसँग जोड्छ।
- **सामाजिक परिवर्तन र न्यायको उपकरण:** पाठ्यक्रमले लैङ्गिक समानता, समावेशिता, मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका मूल्यहरूलाई प्रवर्द्धन गर्छ। नेपालको संविधान २०७२ र शिक्षा नीतिहरूले समावेशी शिक्षा)inclusive education) लाई जोड दिएका छन् , जसले दलित, जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र विपन्न वर्गलाई समान अवसर दिन्छ। यसले समाजमा असमानता घटाउँछ र सामाजिक सद्भाव बढाउँछ।
- **आर्थिक विकासको आधार :** व्यावसायिक र प्राविधिक शिक्षा समेटेर पाठ्यक्रमले रोजगारी सिर्जना गर्छ। नेपालमा युवा बेरोजगारी ठूलो समस्या छ , तर व्यावसायिक शिक्षा (जस्तै) कृषि, पर्यटन, आईटी ले स्वरोजगार र उद्यमशीलता बढाउँछ (, जसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाउँछ।

३.२ समाजसँग पाठ्यक्रमको सम्बन्ध

पाठ्यक्रम र समाजबीचको सम्बन्ध अन्तरसम्बन्धित र प्रभाव पार्ने प्रकृतिको छ। यो सम्बन्धलाई निम्न बुँदाहरूमा स्पष्ट गर्न सकिन्छः

- **समाजले पाठ्यक्रमलाई प्रभावित गर्छ** : समाजका आवश्यकता, मूल्य, संस्कृति, अर्थतन्त्र र राजनीतिक व्यवस्थाले पाठ्यक्रम निर्धारण गर्छ। उदाहरणका लागि:
 - कृषि प्रधान समाजमा कृषि शिक्षा जोडिन्छ।
 - डिजिटल युगमा कम्प्युटर र एआई शिक्षा अनिवार्य हुन्छ।
 - नेपालमा संघीय संरचनापछि स्थानीय पाठ्यक्रमलाई महत्व दिइएको छ, जसले स्थानीय आवश्यकता जस्तै पर्यटन, हस्तकलासमेट्छ। (
 - सामाजिक मुद्दाहरू जस्तै जलवायु परिवर्तन, लैङ्गिक हिंसा वा महामारीले पाठ्यक्रममा पर्यावरण शिक्षा, स्वास्थ्य शिक्षा र समावेशी मूल्य थपिन्छ।
- **पाठ्यक्रमले समाजलाई प्रभावित गर्छ** : राम्रो पाठ्यक्रमले समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ। यसले:
 - जिम्मेवार नागरिक उत्पादन गर्छ जसले प्रजातन्त्र, मानव अधिकार र सामाजिक सद्भावलाई मजबुत बनाउँछ।
 - आर्थिक विकासमा योगदान दिन्छ। (सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गरेर)
 - सांस्कृतिक विविधतालाई सम्मान गर्दै एकता कायम राख्छ।
 - सामाजिक समस्या समाधान गर्छ जस्तै असमानता घटाउने, पर्यावरण संरक्षण गर्ने

नेपालको सन्दर्भमा यो सम्बन्ध स्पष्ट छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्कले समाजको आवश्यकता र वैश्विक मूल्यहरूसँग जोडेर पाठ्यक्रम बनाएको छ। स्थानीय पाठ्यक्रमले ग्रामीण र शहरी आवश्यकताहरू फरक-फरक तरिकाले सम्बोधन गर्छ। उदाहरणका लागि, सामाजिक अध्ययन विषयले राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र, सामाजिक संरचना र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध सिकाउँछ, जसले विद्यार्थीहरूलाई समाजको सक्रिय सदस्य बनाउँछ।

3.3 पाठ्यक्रम र समाजको अन्तरसम्बन्ध

पाठ्यक्रम शिक्षा प्रणालीको एक गतिशील भाग हो जसले समाजका आवश्यकता, मूल्य र परिवर्तनहरूसँग तालमेल मिलाउँछ। यो केवल किताबी ज्ञान मात्र होइन, बरु समाजलाई मजबुत बनाउने र व्यक्तिहरूलाई तयार पार्ने योजना हो। जब समाजमा नयाँ आवश्यकताहरू जस्तै रोजगारी, प्रविधि वा सामाजिक न्यायका मुद्दाहरू उब्जिन्छन्, पाठ्यक्रमलाई त्यसअनुसार परिवर्तन गरिन्छ। उदाहरणका लागि, यदि समाजमा रोजगारीको आवश्यकता बढी छ भने पाठ्यक्रममा व्यावसायिक शिक्षा (जस्तै कम्प्युटर प्रोग्रामिङ, कृषि प्रविधि वा पर्यटन व्यवस्थापन) समेटिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई व्यावहारिक सीपहरू प्रदान गर्छ जसले उनीहरूलाई रोजगारी बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउँछ। यस प्रक्रियाले समानता र समावेशितालाई बढावा दिन्छ किनकि यसले सबै वर्ग, जाति, लिङ्ग र क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई समान अवसर दिन्छ, जसले समाजमा असमानतालाई

घटाउँछ। नेपाल जस्तो विविधतायुक्त देशमा यो अझ महत्वपूर्ण छ , जहाँ पाठ्यक्रमले स्थानीय भाषा, संस्कृति र आर्थिक आवश्यकताहरूलाई समेटेर समावेशी शिक्षा प्रदान गर्छ।

३.४ समाजका आवश्यकतासँग पाठ्यक्रमको अन्तरसम्बन्ध

समाज एक जीवन्त इकाई हो जसमा आर्थिक , सांस्कृतिक, प्राविधिक र राजनीतिक परिवर्तनहरू निरन्तर हुन्छन्। पाठ्यक्रमलाई यी परिवर्तनहरूको प्रतिबिम्बका रूपमा हेर्न सकिन्छ। मुरे प्रिन्टको "Curriculum Development and Design" (१९९३) मा यसलाई "स्थितिगत विश्लेषण" को रूपमा व्याख्या गरिएको छ , जसमा समाजका आवश्यकताहरू पहिचान गरेर पाठ्यक्रम विकास गरिन्छ। उदाहरणका लागि, औद्योगिक क्रान्तिपछि पश्चिमी देशहरूमा पाठ्यक्रममा विज्ञान र प्रविधिलाई जोड दिइयो, जसले आर्थिक विकासलाई सहयोग पुर्या यो। नेपालमा पनि यो लागू हुन्छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क (२०७१ बी.एस.) ले समाजका आवश्यकतासँग जोडेर पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्ने जोड दिएको छ। यदि समाजमा रोजगारीको आवश्यकता छ भने , पाठ्यक्रमले व्यावसायिक शिक्षा समेट्छ। जस्तै, नेपालमा कृषि प्रधान अर्थतन्त्र भएकाले पाठ्यक्रममा कृषि शिक्षा र उद्यमशीलता समावेश गरिएको छ , जसले ग्रामीण युवाहरूलाई स्वरोजगार बनाउन सहयोग गर्छ। यसले समाजलाई आत्मनिर्भर बनाउँछ र बेरोजगारी घटाउँछ। हालका अध्ययनहरूका अनुसार , नेपालमा पाठ्यक्रम परिवर्तनले राष्ट्रिय आवश्यकता र समसामयिकतालाई ध्यानमा राखेर गरिन्छ , जसले विद्यार्थीहरूलाई वास्तविक जीवनका चुनौतीहरू सामना गर्न तयार पार्छ।

पाठ्यक्रम परिवर्तनको प्रक्रिया निरन्तर हुन्छ। हिल्डा टाबाको " Curriculum Development: Theory and Practice" (१९६२) मा यसलाई घाँसे मूल दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरिएको छ , जसमा स्थानीय समुदायका आवश्यकताबाट सुरु गरेर पाठ्यक्रम बनाइन्छ। नेपालमा यो स्पष्ट देखिन्छ। उदाहरणका लागि, सन् १९४५ पछि विश्वयुद्धका प्रभावले नेपालमा पनि शिक्षालाई समुदायको रूपान्तरणका लागि प्रयोग गरियो। समाजमा सांस्कृतिक विविधता बढ्दा पाठ्यक्रममा बहुभाषिक शिक्षा र सांस्कृतिक सम्मानलाई समेटिन्छ। यदि समाजमा पर्यावरणीय समस्या छ भने , पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तन र दिगो विकासका विषयहरू थपिन्छन्। यसले विद्यार्थीहरूलाई समाजका समस्या समाधान गर्न सक्षम बनाउँछ। नेपालको संविधान २०७२ ले पनि विभिन्न जाति, भाषा र संस्कृतिबीच सद्भाव कायम गर्ने नीतिलाई जोड दिएको छ , जसले पाठ्यक्रममा समावेशितालाई बढावा दिन्छ।

४. नेपालको सन्दर्भमा चुनौतीहरू र सुझावहरू

नेपालमा पाठ्यक्रम परिवर्तन समाजका आवश्यकतासँग जोडिए पनि चुनौतीहरू छन्। जस्तै , सामाजिक विषयको पाठ्यक्रम परिमार्जनमा दबाब र अव्यावहारिकता देखिन्छ। यसलाई सम्बोधन गर्न निरन्तर मूल्यांकन र सरोकारवालाहरूको सहभागिता आवश्यक छ। सुझावका रूपमा , पाठ्यक्रमलाई स्थानीयकरण गर्दा भाषा , संस्कृति र आर्थिक आवश्यकता समेट्नुपर्छ। यसले समानता र समावेशितालाई अझ मजबुत बनाउँछ।

समग्रमा, समाजका आवश्यकतासँग पाठ्यक्रम परिवर्तनले शिक्षा प्रणालीलाई जीवन्त बनाउँछ। यसले रोजगारी जस्ता आवश्यकताहरू सम्बोधन गर्दा व्यावसायिक शिक्षा समेट्छ र समानता तथा समावेशितालाई बढावा दिन्छ। नेपालमा यसलाई प्रभावकारी बनाउन नीति , शिक्षक र समुदायको सहयोग चाहिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई मात्र होइन, सम्पूर्ण समाजलाई उज्ज्वल बनाउँछ।

४.१ पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू

क. पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू र निरन्तर मूल्यांकनको आवश्यकता

पाठ्यक्रम विकास शिक्षा प्रणालीको एक जटिल र गतिशील प्रक्रिया हो , जसमा विभिन्न चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्छ। यी चुनौतीहरूले पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न कठिनाइहरू सिर्जना गर्छन्। तपाईंले उल्लेख गर्नुभएका मुख्य चुनौतीहरू —समयसँगै परिवर्तन , शिक्षकहरूको प्रशिक्षण र स्रोतहरूको अभाव —लाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्दा , हामीले यिनीहरूलाई समाज , प्रविधि र शैक्षिक नीतिसँग जोडेर हेर्नुपर्छ। यसपछि , यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न निरन्तर मूल्यांकन कसरी आवश्यक छ भन्ने बारेमा पनि छलफल गर्नेछौं। यो व्याख्या विद्यार्थीहरूले सजिलै बुझ्ने गरी सरल र मानवीय नेपाली भाषामा लेखिएको छ , जसमा उदाहरणहरू र समाधानका सुझावहरू समावेश छन्। सन्दर्भहरू मुख्य रूपमा मुरे प्रिन्टको " Curriculum Development and Design" (१९९३), हिल्डा टाबाको " Curriculum Development: Theory and Practice" (१९६२), तथा अन्य सन्दर्भहरूबाट प्रेरित छन्।

१ समयसँगै परिवर्तनको चुनौती

पाठ्यक्रम विकासमा सबैभन्दा ठूलो चुनौती भनेको समय र समाजको परिवर्तनसँग तालमेल मिलाउनु हो। समाज निरन्तर बदलिँदै जान्छ —प्रविधिको विकास , आर्थिक परिवर्तन , सांस्कृतिक विविधता र वैश्विक मुद्दाहरू जस्तै जलवायु परिवर्तन वा महामारीहरूले शिक्षा प्रणालीलाई

प्रभावित गर्छन्। यदि पाठ्यक्रम यी परिवर्तनहरूसँग अद्यावधिक नभएको खण्डमा , यसले विद्यार्थीहरूलाई पुरानो र अप्रासंगिक ज्ञान मात्र प्रदान गर्दछ, जसले उनीहरूको भविष्यमा समस्या निम्त्याउँछ।

उदाहरणका लागि, केही दशक अघि पाठ्यक्रममा कम्प्युटर शिक्षा सीमित थियो , तर आजको डिजिटल युगमा आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (एआई) र साइबर सिक्योरिटी जस्ता विषयहरू अनिवार्य भएका छन्। नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा, ग्रामीण क्षेत्रहरूमा प्रविधिको पहुँच कम भएकाले पाठ्यक्रमलाई राष्ट्रव्यापी रूपमा अद्यावधिक गर्न कठिन हुन्छ। मुरे प्रिन्टले आफ्नो किताबमा यसलाई "स्थितिगत परिवर्तन" को रूपमा व्याख्या गरेका छन् , जसमा पाठ्यक्रमलाई चक्रीय मोडलमा विकास गर्नुपर्ने जोड दिएका छन्। यदि पाठ्यक्रम समयसँगै नबदलिए , विद्यार्थीहरूले वास्तविक जीवनका चुनौतीहरू सामना गर्न सक्दैनन् , जस्तै रोजगारी बजारमा आवश्यक सीपहरूको अभाव।

यो चुनौतीले नीति निर्माताहरूलाई दबाव दिन्छ, किनकि पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्नका लागि राष्ट्रिय स्तरको सहमति र स्रोतहरू आवश्यक पर्छन्। यसले पाठ्यक्रमलाई स्थिर बनाउँछ , जसले शिक्षा प्रणालीलाई पछाडि पार्छ।

शिक्षकहरूको प्रशिक्षणको चुनौती .

पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा शिक्षकहरू मुख्य भूमिका खेल्छन् , तर उनीहरूको प्रशिक्षण अभाव एक प्रमुख समस्या हो। नयाँ पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका विषयहरू जस्तै सक्रिय सिकाइ विधि, प्रविधि-आधारित शिक्षा वा बहुसांस्कृतिक सामग्रीहरूका लागि शिक्षकहरूलाई पर्याप्त तालिम नदिइएको खण्डमा, पाठ्यक्रमको उद्देश्य पूरा हुँदैन। शिक्षकहरूले पुरानो तरिकाबाट पढाउने गर्दा विद्यार्थीहरूको सिकाइ प्रभावित हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने , सरकारी विद्यालयहरूमा शिक्षकहरूको प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सीमित छन्। उदाहरणस्वरूप, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क (२०७१ बी.एस.) ले प्रविधि र पर्यावरण शिक्षालाई जोड दिए पनि , धेरै शिक्षकहरूले कम्प्युटर प्रयोग गर्न सक्दैनन् वा नयाँ मूल्यांकन विधिहरू जस्तै प्रोजेक्ट-आधारित मूल्यांकनलाई लागू गर्न सक्दैनन्। हिल्डा टाबाले आफ्नो किताबमा "घाँसे मूल" (grass-roots) दृष्टिकोणलाई जोड दिएकी छन् , जसमा शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रम विकासमा सक्रिय सहभागी बनाउनुपर्छ। तर प्रशिक्षण अभावले उनीहरूलाई निष्क्रिय बनाउँछ, जसले पाठ्यक्रमलाई किताबी मात्र बनाउँछ।

यो चुनौतीले शिक्षकहरूमा हतासा पैदा गर्छ र उनीहरूको मनोबल घटाउँछ। यसले समग्र शिक्षा गुणस्तरलाई प्रभावित गर्छ, किनकि शिक्षकहरू पाठ्यक्रमको "जीवन्तकर्ता" हुन्।

स्रोतहरूको अभावको चुनौती .

पाठ्यक्रम विकासमा स्रोतहरूको अभाव अर्को ठूलो बाधा हो। यसमा आर्थिक स्रोतहरू , भौतिक सामग्रीहरू (जस्तै किताबहरू , प्रयोगशाला उपकरणहरू) र मानव संसाधनहरू समावेश छन्। विकासोन्मुख देशहरूमा जस्तै नेपालमा , बजेटको कमीले पाठ्यक्रमलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न कठिन हुन्छ। उदाहरणका लागि , स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण दिशानिर्देश (२०६० बी.एस.) ले स्थानीय आवश्यकतासँग जोडिएको पाठ्यक्रम सुझाए पनि , ग्रामीण विद्यालयहरूमा किताबहरू वा इन्टरनेटको अभावले यसलाई असम्भव बनाउँछ।

ओरनस्टाइन र हंकिन्सको किताबमा पाठ्यक्रमलाई "प्रणाली" को रूपमा व्याख्या गरिएको छ , जसमा स्रोतहरूको उपलब्धता अनिवार्य छ। यदि स्रोतहरू अभाव भए , पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू जस्तै व्यावहारिक सिकाइ वा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सम्भव हुँदैनन्। यसले विशेष गरी विपन्न समुदायका विद्यार्थीहरूलाई प्रभावित गर्छ , जसले शिक्षा असमानतालाई बढाउँछ। स्रोत अभावले पाठ्यक्रम विकासलाई स्थगित गर्दछ र पुरानो प्रणालीलाई कायम राख्छ।

४.२ यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न निरन्तर मूल्यांकनको आवश्यकता

यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि निरन्तर मूल्यांकन एक प्रभावकारी उपाय हो। निरन्तर मूल्यांकन भनेको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनलाई नियमित रूपमा जाँच्ने र सुधारण प्रक्रिया हो , जसले यसलाई गतिशील बनाउँछ। यसमा विद्यार्थीहरूको प्रदर्शन , शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया र समाजको आवश्यकताको विश्लेषण समावेश हुन्छ। डी.के. व्हिलरको " Curriculum Process" (१९६७) मा यसलाई चक्रीय मोडलको भागको रूपमा व्याख्या गरिएको छ, जसमा मूल्यांकन अन्तिम होइन, बरु नयाँ सुरुवात हो।

निरन्तर मूल्यांकन कसरी चुनौतीहरू सम्बोधन गर्छ?

- **समयसँगै परिवर्तनको लागि:** मूल्यांकनले समाजका नयाँ आवश्यकताहरू जस्तै प्रविधि वा पर्यावरणीय मुद्दाहरूलाई पहिचान गर्छ। उदाहरणका लागि , वार्षिक सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त डाटाले पाठ्यक्रममा नयाँ विषयहरू थप्न सकिन्छ। यसले पाठ्यक्रमलाई अद्यावधिक राख्छ।

- **शिक्षकहरूको प्रशिक्षणको लागि** : मूल्यांकनले शिक्षकहरूको कमजोरीहरू पहिचान गर्छ र उनीहरूलाई लक्षित प्रशिक्षण प्रदान गर्छ। जस्तै, यदि शिक्षकहरूले प्रविधि प्रयोगमा समस्या देखाए भने, वर्कशपहरू आयोजना गर्न सकिन्छ। यसले शिक्षकहरूलाई सशक्त बनाउँछ।
- **स्रोतहरूको अभावको लागि** : मूल्यांकनले स्रोतहरूको आवश्यकता मूल्यांकन गर्छ र बजेट विनियोजनमा सहयोग पुर्याउँछ। उदाहरणस्वरूप , यदि प्रयोगशाला उपकरणहरू अभाव देखियो भने , दातृ संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्न सकिन्छ। यसले स्रोतहरूको प्रभावकारी वितरण सुनिश्चित गर्छ।

निरन्तर मूल्यांकनका विधिहरूमा परीक्षा , सर्वेक्षण, फोकस ग्रुप छलफल र डाटा एनालिसिस समावेश छन्। लिन र ग्रोनलुन्डको " Measurement and Assessment in Teaching" (२००३) मा यसलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ, जसमा मूल्यांकनलाई सिकाइको हिस्सा बनाउन जोड दिइएको छ। नेपालमा , पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (सीडीसी) ले यसलाई लागू गर्न सकिन्छ , जसले शिक्षा मन्त्रालयसँग समन्वय गर्छ।

निरन्तर मूल्यांकनका फाइदाहरू

- **सुधारको अवसर**: यो प्रक्रियाले तत्काल सुधारहरू ल्याउँछ , जसले पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउँछ।
- **समावेशिता**: यसले विभिन्न समुदायका आवाजहरूलाई समेट्छ , जसले असमानतालाई घटाउँछ।
- **दीर्घकालीन प्रभाव** : नियमित मूल्यांकनले शिक्षा प्रणालीलाई मजबुत बनाउँछ र विद्यार्थीहरूको समग्र विकास सुनिश्चित गर्छ।

कार्यान्वयनका सुझावहरू

निरन्तर मूल्यांकनलाई प्रभावकारी बनाउन, शिक्षकहरू, अभिभावकहरू र विद्यार्थीहरूको सहभागिता अनिवार्य छ। डिजिटल उपकरणहरू जस्तै अनलाइन सर्वेक्षणहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ। यसका लागि नीति स्तरमा प्रतिबद्धता चाहिन्छ , जस्तै वार्षिक मूल्यांकन योजना। यदि यो लागू भए , पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू कम हुनेछन् र शिक्षा गुणस्तरीय बन्नेछ।

४.३ चुनौतीहरूको समाधान

पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू (जस्तै समयसँगै परिवर्तन, शिक्षक प्रशिक्षण अभाव र स्रोत अभाव) लाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न शिक्षकहरू, अभिभावकहरू र नीति निर्माताहरू (सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र आदि) को सक्रिय सहयोग र समन्वय अनिवार्य छ। यी सरोकारवालाहरूको सहकार्यले पाठ्यक्रमलाई व्यावहारिक, अद्यावधिक र समावेशी बनाउँछ। नेपालको सन्दर्भमा (राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, स्कूल शिक्षा सेक्टर प्लान २०२२-२०३२ आदि अनुसार) यसलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ:

१ शिक्षकहरूको भूमिका र सहयोग .

- **पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको मुख्य जिम्मेवार:** शिक्षकहरूले कक्षाकोठामा पाठ्यक्रमलाई जीवन्त बनाउँछन्। उनीहरूले नयाँ विषयहरू जस्तै प्रविधि), पर्यावरण लाई प्रभावकारी रूपमा (सिकाउन सक्रिय सिकाइ विधि अपनाउँछन्।
- **प्रशिक्षण आवश्यकता पहिचान:** शिक्षकहरूले आफ्ना कमजोरीहरू जस्तै डिजिटल उपकरण) को बारेमा प्रतिक्रिया दिन्छन् (प्रयोग, जसले लक्षित प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू आयोजना गर्न सहयोग गर्छ।
- **स्थानीय आवश्यकता प्रतिबिम्बित:** घाँसे मूल (grass-roots) दृष्टिकोण अनुसार, शिक्षकहरूले स्थानीय संस्कृति, भाषा र समस्या समेटेर पाठ्यक्रम सुझाव दिन्छन्।
- **निरन्तर मूल्यांकनमा सहभागिता :** शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको प्रदर्शन मूल्यांकन गरी पाठ्यक्रम सुधारका लागि डाटा प्रदान गर्छन्।
- **सहकार्य बढाउने :** शिक्षकहरूले अभिभावकसँग नियमित बैठक (PTM) मार्फत समन्वय गर्छन्, जसले सिकाइलाई घरविद्यालयसँग जोड्छ।-

२ अभिभावकहरूको भूमिका र सहयोग .

- **घरमा सिकाइ सहयोग :** अभिभावकहरूले बच्चाहरूलाई पढाइमा प्रोत्साहन दिन्छन्, घरेलु वातावरण बनाउँछन् र नियमित रूपमा पढाइ अनुगमन गर्छन्।
- **विद्यालयसँग सक्रिय सम्पर्क :** अभिभावक-शिक्षक बैठक, अभिभावक शिक्षा कार्यक्रम र विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा सहभागी भएर पाठ्यक्रमको आवश्यकता र समस्या बारे छलफल गर्छन्।
- **स्रोत र समर्थन प्रदान :** अभिभावकहरूले स्थानीय स्तरमा स्रोत जुटाउन (जस्तै किताब), प्रविधिसहयोग गर्छन् र विपन्न वि (द्यार्थीहरूका लागि सहयोगी बन्छन्।

- **पाठ्यक्रम प्रतिक्रिया दिने** : अभिभावकहरूले बच्चाको सिकाइ अनुभवबाट प्राप्त प्रतिक्रिया दिएर पाठ्यक्रमलाई व्यावहारिक बनाउन योगदान दिन्छन्।
- **समावेशिता बढाउने**: अभिभावकहरूले बहुसांस्कृतिक र लैङ्गिक समानताको पक्षमा आवाज उठाउँछन्, जसले पाठ्यक्रमलाई सबैका लागि पहुँचयोग्य बनाउँछ।

सरकार) नीति निर्माताहरूको भूमिका र सहयोग ., शिक्षा मन्त्रालय, सीडीसी आदि(

- **नीति निर्माण र निर्देशन** : नीति निर्माताहरूले राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क अत्यावधिक गर्छन् र समयसँगै परिवर्तन स (जस्तै डिजिटल शिक्षा)मेट्छन्।
- **स्रोत व्यवस्थापन**: बजेट विनियोजन, पूर्वाधार विकास प्रयोगशाला), इन्टरनेट र शिक्षक (प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सुनिश्चित गर्छन्।
- **निरन्तर मूल्यांकन प्रणाली**: वार्षिक सर्वेक्षण, डाटा एनालिसिस र मूल्यांकन योजना बनाएर पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता जाँच्छन् र सुधार गर्छन्।
- **सरोकारवालाहरूको समन्वय**: शिक्षक, अभिभावक र स्थानीय समुदायलाई पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा समावेश गर्छन् जस्तै फोकस ग्रुप), कार्यशाला।(
- **क्षमता विकास** : शिक्षक प्रशिक्षण , अभिभावक शिक्षा र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण दिशानिर्देशहरू लागू गरेर सबैलाई सशक्त बनाउँछन्।

सहयोगका समग्र फाइदाहरू (बुँदागत)

- **पाठ्यक्रम प्रभावकारी बन्छ** : तीनै पक्षको सहकार्यले पाठ्यक्रमलाई किताबी मात्र नभई व्यावहारिक र जीवन उपयोगी बनाउँछ।
- **चुनौतीहरू कम हुन्छन्** : समयसँग परिवर्तन , प्रशिक्षण र स्रोत अभाव जस्ता समस्या सम्बोधन हुन्छन्।
- **शिक्षा गुणस्तर बढ्छ** : विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि , समावेशिता र समग्र विकास सुनिश्चित हुन्छ।
- **समाजसँग जोडिन्छ**: पाठ्यक्रम स्थानीय आवश्यकता , संस्कृति र रोजगारी बजारसँग मेल खान्छ।
- **दीर्घकालीन सफलता**: नियमित समन्वयले शिक्षा प्रणालीलाई मजबुत र गतिशील बनाउँछ।

यी बुँदाहरूले नेपालको शिक्षा प्रणालीमा सरोकारवालाहरूको सहयोग कति महत्वपूर्ण छ भन्ने स्पष्ट पार्छ। यदि यो लागू भयो भने पाठ्यक्रम विकासका चुनौतीहरू धेरै हदसम्म समाधान हुन सक्छन् र विद्यार्थीहरूको भविष्य उज्ज्वल बन्नेछ।

५. पाठ्यक्रममा मूल्यांकनको भूमिका

पाठ्यक्रममा मूल्यांकनको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण र बहुआयामिक हुन्छ। मूल्यांकनले पाठ्यक्रमको उद्देश्यहरू प्राप्त भए/नभएको, विद्यार्थीहरूले कति सिकेका छन्, शिक्षण विधि प्रभावकारी छ/छैन, तथा पाठ्यक्रममा आवश्यक सुधार कुन-कुन क्षेत्रमा गर्नुपर्छ भन्ने कुराको निष्पक्ष जाँच गर्छ। यो केवल परीक्षा र अंक दिने माध्यम मात्र होइन, बरु सिकाइ प्रक्रियालाई निरन्तर सुधार्ने, विद्यार्थीहरूको प्रगति ह्याक गर्ने, शिक्षकहरूलाई प्रतिक्रिया दिने र समग्र शिक्षा प्रणालीलाई समाजको आवश्यकतासँग जोड्ने एक गतिशील उपकरण हो। नेपालको सन्दर्भमा, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्कले निरन्तर मूल्यांकन (continuous assessment), प्रोजेक्ट कार्य, व्यावहारिक परीक्षण र आत्म-मूल्यांकनलाई जोड दिएको छ, जसले सैद्धान्तिक ज्ञानसँगै व्यावहारिक सीप र मूल्यहरूलाई पनि मापन गर्छ। यसरी मूल्यांकनले पाठ्यक्रमलाई जीवन्त र प्रभावकारी बनाउँछ, विद्यार्थीहरूको समग्र विकास सुनिश्चित गर्छ र शिक्षा प्रणालीलाई समयसापेक्ष तथा गुणस्तरीय राख्न मद्दत पुर्याउँछ।

५.१ मूल्यांकनका प्रकारहरू

मूल्यांकनका प्रकारहरू शिक्षा र पाठ्यक्रम सन्दर्भमा मुख्य रूपमा निम्नानुसार विभाजित गर्न सकिन्छ। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा (राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क, सतत् एवं व्यापक मूल्यांकन निर्देशिका आदि अनुसार) यी प्रकारहरू लागू गरिन्छन्:

१. समय/उद्देश्यका आधारमा

- **रचनात्मक/संरचनात्मक/निरन्तर मूल्यांकन (Formative Evaluation):** सिकाइ प्रक्रियाको दौरान गरिने मूल्यांकन हो। यसले विद्यार्थीको प्रगति जाँच गर्छ, कमजोरी पहिचान गर्छ र सुधारका लागि तत्काल प्रतिक्रिया दिन्छ। उदाहरण: कक्षामा मौखिक प्रश्नोत्तर, युनिट टेस्ट, क्विज, अवलोकन, प्रोजेक्ट कार्य, होमवर्क आदि। नेपालमा कक्षा १-१० मा सतत् मूल्यांकन (CAS) यसैमा आधारित छ।
- **योगात्मक मूल्यांकन (Summative Evaluation):** सिकाइ अवधिको अन्तमा गरिने मूल्यांकन हो। यसले समग्र उपलब्धि मापन गर्छ र ग्रेड/प्रमाणपत्र दिन्छ। उदाहरण: वार्षिक परीक्षा, SEE (कक्षा १०), अन्तिम परीक्षा आदि। यसले "के सिकियो?" भन्ने प्रश्नको जवाफ दिन्छ।

२. स्थान/सञ्चालनका आधारमा

- **आन्तरिक मूल्यांकन (Internal Evaluation):** विद्यालय/शिक्षकले नै गर्ने मूल्यांकन। यसमा कक्षाकोठामा हुने मूल्यांकन समावेश हुन्छ। नेपालमा ४०% आन्तरिक मूल्यांकन (कक्षा ९-१० मा) यो हो।
- **बाह्य मूल्यांकन (External Evaluation):** बाहिरको संस्था (जस्तै शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाई वा राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड) ले गर्ने मूल्यांकन। उदाहरण: SEE परीक्षा (६०% बाह्य)।

३. प्रकृति/उद्देश्यका आधारमा अन्य प्रमुख प्रकारहरू

- **निदानात्मक मूल्यांकन (Diagnostic Evaluation):** सिकाइ सुरु हुनुअघि गरिने मूल्यांकन। यसले विद्यार्थीको पूर्वज्ञान, कमजोरी र आवश्यकता पहिचान गर्छ। उदाहरण: कक्षा सुरुमा पूर्व परीक्षण।
- **स्थान निर्धारण मूल्यांकन (Placement Evaluation):** विद्यार्थीलाई उपयुक्त कक्षा, समूह वा स्तरमा राख्नका लागि गरिने। उदाहरण: प्रवेश परीक्षा।
- **आत्ममूल्यांकन (Self-Evaluation):** विद्यार्थीले आफैं आफ्नो सिकाइ मूल्यांकन गर्ने। यसले आत्म-जागरण बढाउँछ।
- **साथी मूल्यांकन (Peer Evaluation):** साथीहरूले एकअर्काको काम मूल्यांकन गर्ने। यसले सहकार्य र प्रतिक्रिया सीप विकास गर्छ।
- **पर्यवेक्षण/अवलोकन आधारित मूल्यांकन :** शिक्षकले विद्यार्थीको व्यवहार , क्रियाकलाप अवलोकन गरेर मूल्यांकन गर्ने।
- **पोर्टफोलियो मूल्यांकन:** विद्यार्थीको कामहरूको संग्रह (जस्तै चित्र , निबन्ध, प्रोजेक्ट) बाट मूल्यांकन गर्ने।

४. आधार/मापनका आधारमा

- **वस्तुगत मूल्यांकन (Objective Evaluation):** निश्चित उत्तर हुने (बहुविकल्पीय, सही/गलत, मिलान आदि)।
- **विषयगत मूल्यांकन (Subjective Evaluation):** खुला प्रश्न, निबन्ध जस्ता जसमा बहुविध उत्तर हुन सक्छन्।

नेपालको सन्दर्भमा सतत् एवं व्यापक मूल्यांकन (Continuous and Comprehensive Evaluation - CCE) ले रचनात्मक र योगात्मक दुवैलाई जोड दिन्छ, जसले सिकाइलाई मात्र होइन, व्यवहार, सीप र मूल्यहरूलाई पनि मापन गर्छ। यसले विद्यार्थीको समग्र विकास सुनिश्चित गर्छ र शिक्षा

प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउँछ। मूल्यांकनलाई प्रारम्भिक , मध्य र अन्तिममा विभाजित गर्न सकिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूको प्रगति हेर्छ।

६. पाठ्यक्रम र शिक्षकहरूको भूमिका

पाठ्यक्रम र शिक्षकहरूको भूमिका एकअर्कासँग गहिरो रूपमा अन्तरसम्बन्धित छ , जसमा शिक्षकहरू पाठ्यक्रमका मुख्य कार्यान्वयनकर्ता र जीवन्तकर्ता हुन्छन्। पाठ्यक्रमले शिक्षकहरूलाई उद्देश्य, विषयवस्तु, सिकाइ विधि र मूल्यांकनको मार्गदर्शन प्रदान गर्छ भने शिक्षकहरूले त्यसलाई कक्षाकोठामा व्यावहारिक रूपमा लागू गर्छन्। शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमको लिखित रूपलाई विद्यार्थीहरूको उमेर, रुचि, क्षमता, स्थानीय सन्दर्भ र आवश्यकताअनुसार अनुकूलित (adapt) गर्छन्, जसले सैद्धान्तिक ज्ञानलाई वास्तविक जीवनसँग जोड्छ। उनीहरूले सक्रिय सिकाइ विधि , प्रविधिको प्रयोग , समूह कार्य , प्रोजेक्ट र व्यक्तिगत मार्गदर्शन मार्फत पाठ्यक्रमलाई जीवन्त बनाउँछन्। नेपालको सन्दर्भमा , राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्कले शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रम विकासमा सक्रिय सहभागी र स्थानीय आवश्यकता समेट्ने भूमिका पनि तोकेको छ। यसरी शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमलाई किताबी मात्र नभई विद्यार्थीहरूको समग्र विकास (बौद्धिक , भावनात्मक, सामाजिक र व्यावहारिक) को लागि प्रभावकारी माध्यम बनाउँछन् , जसले शिक्षा प्रणालीको सफलता र गुणस्तरमा निर्णायक योगदान दिन्छ।

६.१ शिक्षकहरूको जिम्मेवारी

शिक्षकहरू शिक्षा प्रणालीका मुख्य आधारस्तम्भ हुन्। नेपालको शिक्षा नीति , राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क र शिक्षक सेवा आयोगका मापदण्डहरू अनुसार शिक्षकहरूका प्रमुख जिम्मेवारीहरू निम्नानुसार छन्:

- **पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु** लिखित पाठ्यक्रमलाई कक्षाकोठामा प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने, विषयवस्तुलाई विद्यार्थीहरूको उमेर, रुचि र क्षमताअनुसार व्याख्या गर्ने।
- **सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्नु** कक्षाकोठाको अनुशासन कायम राख्ने , सक्रिय सिकाइ विधिहरू (समूह कार्य , प्रोजेक्ट, खेलकुद आदि) प्रयोग गर्ने र सिकाइ वातावरण सकारात्मक बनाउने।
- **विद्यार्थीहरूको समग्र मूल्यांकन गर्नु** निरन्तर मूल्यांकन (रचनात्मक) , योगात्मक परीक्षा , व्यावहारिक मूल्यांकन , आत्म-मूल्यांकन र साथी मूल्यांकन मार्फत विद्यार्थीको प्रगति जाँच्ने र प्रतिक्रिया दिने।

- **व्यक्तिगत मार्गदर्शन तथा परामर्श दिनु** विद्यार्थीहरूको शैक्षिक, भावनात्मक, सामाजिक र व्यावसायिक समस्या सुन्ने, समाधान सुझाउने र करियर तथा जीवन मार्गदर्शन गर्ने।
- **पाठ्यक्रम विकासमा सहभागी हुनु** स्थानीय आवश्यकता, विद्यार्थीको प्रतिक्रिया र समाजका परिवर्तनलाई ध्यानमा राखेर पाठ्यक्रम सुधारका लागि सुझाव दिने र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा योगदान दिने।
- **शिक्षण सामग्री तथा प्रविधिको प्रयोग गर्नु** किताब, चार्ट, मोडेल, डिजिटल उपकरण (कम्प्युटर, प्रोजेक्टर, अनलाइन स्रोत) प्रयोग गरी सिकाइलाई रोचक र प्रभावकारी बनाउने।
- **अभिभावक तथा समुदायसँग समन्वय गर्नु** अभिभावक बैठक (PTM), अभिभावक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र विद्यार्थीको प्रगति बारे जानकारी दिने तथा समुदायसँग सहकार्य गर्ने।
- **व्यावसायिक विकास तथा आत्म-सुधार गर्नु** नियमित तालिम, कार्यशाला, सेमिनारमा सहभागी हुने, नयाँ शिक्षण विधि सिक्ने र आफ्नो शिक्षण कौशल सुधार्ने।
- **नैतिक तथा मूल्यवान शिक्षा प्रदान गर्नु** इमानदारी, अनुशासन, सद्भाव, समावेशिता, पर्यावरण संरक्षण, लैङ्गिक समानता जस्ता मूल्यहरू विद्यार्थीमा विकास गर्ने।
- **विद्यार्थीहरूको सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित गर्नु** शारीरिक, मानसिक तथा भावनात्मक हिंसा रोक्ने, बालअधिकार संरक्षण गर्ने र सुरक्षित कक्षाकोठा बनाउने।
- **रेकर्ड तथा रिपोर्टिङ गर्नु** विद्यार्थीको उपस्थिति, प्रगति, मूल्यांकन र अन्य आवश्यक विवरणहरूको अभिलेख राख्ने तथा समयमा रिपोर्ट पेस गर्ने।

यी जिम्मेवारीहरूले शिक्षकहरूलाई मात्र होइन, समग्र शिक्षा प्रणाली र समाजको विकासमा निर्णायक भूमिका खेल्छन्। नेपालमा शिक्षकहरूलाई यी जिम्मेवारीहरू कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्न पर्याप्त तालिम, स्रोत र प्रोत्साहन आवश्यक छ।

७. पाठ्यक्रम र विद्यार्थीहरूको विकास

पाठ्यक्रम र विद्यार्थीहरूको विकास एकअर्कासँग अविभाज्य रूपमा जोडिएका छन्, किनकि पाठ्यक्रम विद्यार्थीहरूको समग्र विकास (बौद्धिक, भावनात्मक, सामाजिक, शारीरिक, नैतिक र व्यावहारिक) को लागि तयार पारिएको संरचित योजना हो। राम्रो पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूलाई मात्र किताबी ज्ञान मात्र प्रदान गर्दैन, बरु उनीहरूको रुचि, क्षमता र आवश्यकताअनुसार सिकाइका अवसरहरू सिर्जना गर्छ, जसले आलोचनात्मक सोच, समस्या समाधान क्षमता, रचनात्मकता, सहकार्य सीप र आत्मविश्वास विकास गर्छ। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्कले जीवन उपयोगी सीपहरू (life skills), मूल्य शिक्षा, समावेशिता र व्यावसायिक तयारीलाई जोड दिएको छ, जसले विद्यार्थीहरूलाई जिम्मेवार नागरिक, आत्मनिर्भर व्यक्ति र समाजका सक्रिय सदस्य

बनाउँछ। यसले उनीहरूको व्यक्तित्व निर्माण गर्छ, भावनात्मक सन्तुलन कायम राख्छ, सामाजिक सद्भाव सिकाउँछ र भविष्यका चुनौतीहरू (जस्तै रोजगारी, प्रविधि, पर्यावरण) सामना गर्न तयार पार्छ। यसरी पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूको विकासलाई मात्र होइन, उनीहरू मार्फत सम्पूर्ण समाजको उन्नति र दिगो विकासलाई पनि सुनिश्चित गर्छ।

८. पाठ्यक्रममा प्रविधिको भूमिका

पाठ्यक्रममा प्रविधिको भूमिका आजको आधुनिक शिक्षा प्रणालीमा अत्यन्त महत्वपूर्ण र परिवर्तनकारी भएको छ। प्रविधिले पाठ्यक्रमलाई मात्र किताबी र सैद्धान्तिकबाट व्यावहारिक, अन्तर्क्रियात्मक र व्यक्तिगत सिकाइतर्फ रूपान्तरण गर्छ। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क (२०७६ र पछिका संशोधनहरू) ले सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) लाई शैक्षिक प्रवर्धनको मुख्य साधनका रूपमा स्थापित गरेको छ, जसले पाठ्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयन, शिक्षण विधि र मूल्यांकनका सबै चरणमा योगदान दिन्छ। प्रविधिले विद्यार्थीहरूलाई विश्वव्यापी ज्ञानको पहुँच दिन्छ, जस्तै अनलाइन स्रोतहरू, डिजिटल लाइब्रेरी (जस्तै OLE Nepal को Pustakalaya), ई-लर्निङ प्लेटफर्महरू, भर्चुअल ल्याब र इन्टरएक्टिभ भिडियोहरू मार्फत सिकाइलाई रोचक र प्रभावकारी बनाउँछ। यसले व्यक्तिगत सिकाइ (personalized learning) सम्भव बनाउँछ, जसमा विद्यार्थीहरूको गति, रुचि र क्षमताअनुसार सामग्री अनुकूलित हुन्छ — उदाहरणका लागि, AI-आधारित अनुकूलन उपकरणहरूले कमजोरी पहिचान गरी थप अभ्यास दिन्छन्। नेपालमा प्रविधिको प्रयोगले ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूलाई पनि गुणस्तरीय शिक्षा पहुँचयोग्य बनाउँछ, जस्तै ट्याब्लेट, मोबाइल एप र अनलाइन कक्षाहरू (UNICEF र Akelius कार्यक्रम जस्ता) मार्फत। यसले शिक्षकहरूलाई पनि सहयोग गर्छ — पाठ योजना निर्माण, डिजिटल सामग्री प्रयोग (प्रोजेक्टर, स्मार्टबोर्ड), विद्यार्थी प्रगति ट्र्याकिङ र डाटा एनालिसिस मार्फत शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउँछ। साथै, प्रविधिले २१औं शताब्दीका सीपहरू (डिजिटल साक्षरता, समस्या समाधान, सहकार्य र क्रिटिकल थिङ्किङ) विकास गर्छ, जसले विद्यार्थीहरूलाई रोजगारी बजार र वैश्विक चुनौतीहरूका लागि तयार पार्छ। नेपालमा चुनौतीहरू जस्तै पूर्वाधार अभाव, इन्टरनेट पहुँच र शिक्षक प्रशिक्षण भए पनि, स्कूल शिक्षा सेक्टर प्लान (२०२२–२०३२) ले प्रविधिलाई रूपान्तरणकारी उपकरणका रूपमा जोड दिएको छ। समग्रमा, प्रविधिले पाठ्यक्रमलाई गतिशील, समावेशी र समयसापेक्ष बनाउँछ, जसले शिक्षा प्रणालीलाई मात्र होइन, सम्पूर्ण समाजको विकासमा ठूलो योगदान दिन्छ। यसलाई प्रभावकारी बनाउन पूर्वाधार विकास, शिक्षक तालिम र नीतिगत प्रतिबद्धता आवश्यक छ।

८.१ प्रविधिका फाइदाहरू

प्रविधिका फाइदाहरू (पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाइ सन्दर्भमा बुँदागत रूपमा) समेटएको छ । पाठ्यक्रममा प्रविधिको प्रयोगले शिक्षा प्रणालीलाई आधुनिक , प्रभावकारी र समावेशी बनाउँछ। नेपालको सन्दर्भमा (राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क, स्कूल शिक्षा सेक्टर प्लान र विभिन्न अध्ययनहरू अनुसार) प्रविधिका प्रमुख फाइदाहरू निम्नानुसार छन्:

- **सिकाइलाई प्रभावकारी र दिगो बनाउँछ** एनिमेशन, भिडियो, सिमुलेशन र इन्टरएक्टिभ सामग्रीले जटिल विषयहरू (जस्तै विज्ञानका अवधारणा) स्पष्ट र दिगो रूपमा बुझाउँछ , जसले सिकाइलाई लामो समयसम्म याद रहने बनाउँछ।
- **सिकाइलाई रोचक , मनोरञ्जनपूर्ण र बालमैत्री बनाउँछ** खेल-आधारित सिकाइ (gamification), डिजिटल गेम्स र मल्टिमिडिया सामग्रीले विद्यार्थीहरूको रुचि बढाउँछ , बोरियत घटाउँछ र सिकाइलाई Joyful तथा आकर्षक बनाउँछ।
- **समय र स्थानको बाधा हटाउँछ (सहज पहुँच)** अनलाइन प्लेटफर्म , ई-लर्निङ एप्स र डिजिटल सामग्रीले विद्यार्थीहरूले कुनै पनि समय र स्थानबाट सिक्न सक्छन्, विशेष गरी ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका लागि उपयोगी।
- **व्यक्तिगत सिकाइ (Personalized Learning) सम्भव बनाउँछ** AI र अनुकूलन उपकरणहरूले प्रत्येक विद्यार्थीको गति , रुचि र कमजोरीअनुसार सामग्री प्रदान गर्छन् , जसले सबैलाई आफ्नै स्तरमा सिक्ने अवसर दिन्छ।
- **विश्वव्यापी ज्ञान र स्रोतहरूमा पहुँच दिन्छ** इन्टरनेट, डिजिटल लाइब्रेरी (जस्तै OLE Nepal को Pustakalaya), ई-लाइब्रेरी र अनलाइन कोर्सहरूले विद्यार्थीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको जानकारी र स्रोतहरू उपलब्ध गराउँछ।
- **शिक्षकहरूलाई सहजीकरण गर्छ** डिजिटल पाठ योजना , प्रोजेक्टर/स्मार्टबोर्ड प्रयोग, विद्यार्थी प्रगति ट्र्याकिङ र डाटा एनालिसिसले शिक्षकको काम सजिलो र प्रभावकारी बनाउँछ।
- **२१औँ शताब्दीका सीपहरू विकास गर्छ** डिजिटल साक्षरता , समस्या समाधान , क्रिटिकल थिङ्किङ, सहकार्य र प्रविधि प्रयोग सीपहरू सिकाउँछ , जसले विद्यार्थीहरूलाई रोजगारी बजार र वैश्विक चुनौतीहरूका लागि तयार पार्छ।
- **समावेशिता र समानता बढाउँछ** अपाङ्गमैत्री सामग्री, बहुभाषिक डिजिटल स्रोत र मोबाइल-आधारित शिक्षा (जस्तै ट्याब्लेट कार्यक्रमहरू) ले विपन्न , ग्रामीण तथा विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थीहरूलाई पनि गुणस्तरीय शिक्षा पहुँचयोग्य बनाउँछ।
- **व्यावहारिक तथा अनुभवजन्य सिकाइ बढाउँछ** भर्चुअल ल्याब , सिमुलेशन र अनलाइन प्रयोगहरूले महँगो उपकरण बिना नै व्यावहारिक अभ्यास गर्न सकिन्छ, जसले सैद्धान्तिक ज्ञानलाई वास्तविक जीवनसँग जोड्छ।

- **मूल्यांकन र प्रतिक्रिया प्रक्रियालाई सुधाई** अनलाइन क्विज , तत्काल फिडब्याक , ई-पोर्टफोलियो र डाटा-आधारित मूल्यांकनले शिक्षकलाई विद्यार्थीको प्रगति तुरुन्तै थाहा हुन्छ र सुधारका लागि सहयोग गर्छ।

यी फाइदाहरूले प्रविधिलाई पाठ्यक्रमको अभिन्न अंग बनाउँछन्, जसले नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा शिक्षा गुणस्तर , पहुँच र समानतालाई उल्लेखनीय रूपमा बढाउँछ। तर यसका लागि पूर्वाधार, इन्टरनेट पहुँच, शिक्षक प्रशिक्षण र डिजिटल सामग्रीको विकास आवश्यक छ।

९. पाठ्यक्रमको भविष्य

पाठ्यक्रमको भविष्य अत्यन्त गतिशील , प्रविधिमुखी र विद्यार्थी-केन्द्रित हुने देखिन्छ। आगामी दशकहरूमा पाठ्यक्रमले कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), मेसिन लर्निङ, भर्चुअल र अगेमेन्टेड रियालिटी जस्ता प्रविधिहरूलाई मुख्य आधार बनाएर व्यक्तिगत सिकाइ (personalized learning) लाई प्राथमिकता दिनेछ, जसमा प्रत्येक विद्यार्थीको क्षमता, रुचि, गति र आवश्यकताअनुसार सामग्री र शिक्षण विधि स्वचालित रूपमा अनुकूलित हुनेछ। यसले सैद्धान्तिक ज्ञानभन्दा बढी २१औं शताब्दीका सीपहरू —क्रिटिकल थिङ्किङ , समस्या समाधान , रचनात्मकता, डिजिटल साक्षरता , भावनात्मक बुद्धिमत्ता र सहकार्य —मा जोड दिनेछ। नेपाल जस्ता विकासोन्मुख देशहरूमा पनि अनलाइन तथा हाइब्रिड शिक्षा , मोबाइल-आधारित सिकाइ र खुला स्रोत सामग्रीले ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा समेत गुणस्तरीय शिक्षा पहुँचयोग्य बनाउनेछ। साथै, जलवायु परिवर्तन, दिगो विकास, मानसिक स्वास्थ्य, समावेशिता र ग्लोबल नागरिकता जस्ता वैश्विक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै पाठ्यक्रमले बहुसांस्कृतिक , बहुभाषिक र जीवन उपयोगी शिक्षा प्रदान गर्नेछ। यसले शिक्षकको भूमिकालाई पनि परिवर्तन गर्नेछ—उनीहरू अब जानकारी दिने मात्र होइन, मार्गदर्शक, सहजकर्ता र भावनात्मक समर्थकका रूपमा रहनेछन्। समग्रमा , पाठ्यक्रमको भविष्यले शिक्षा प्रणालीलाई मात्र होइन, सम्पूर्ण समाजलाई अझ समृद्ध, समान र दिगो बनाउने दिशामा अग्रसर गराउनेछ।

९.१ भविष्यका प्रवृत्तिहरू

पाठ्यक्रमको भविष्य (विशेष गरी २०२५ –२०३० सम्म) अत्यन्त प्रविधिमुखी , विद्यार्थी-केन्द्रित, सीप-आधारित र समावेशी हुने देखिन्छ। वैश्विक तथा नेपालको सन्दर्भमा (OECD Future of Education 2030, UNESCO Futures of Education, नेपालको शिक्षा नीति तथा हालका ट्रेन्डहरू अनुसार) मुख्य प्रवृत्तिहरू निम्न छन्:

- **व्यक्तिगत तथा अनुकूलित सिकाइ (Personalized & Adaptive Learning)** AI र मेसिन लर्निङले प्रत्येक विद्यार्थीको क्षमता, रुचि, गति र कमजोरीअनुसार पाठ्यक्रम अनुकूलित गर्छ, जसले एकै प्रकारको सिकाइलाई अन्त्य गर्छ र सबैलाई आफ्नै स्तरमा सफल बनाउँछ।
- **प्रविधि र AI को मुख्य एकीकरण** कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), भर्चुअल/अगोमेन्टेड रियालिटी (VR/AR), अनलाइन प्लेटफर्म र डिजिटल उपकरणहरूले सिमुलेशन, भर्चुअल ल्याब र अन्तर्क्रियात्मक सिकाइलाई मुख्य बनाउँछन्। नेपालमा पनि अनलाइन तथा हाइब्रिड शिक्षा बढ्नेछ।
- **सीप-आधारित तथा व्यावसायिक शिक्षा (Skills-Based & Vocational Focus)** किताबी ज्ञानभन्दा बढी २१औं शताब्दीका सीपहरू (क्रिटिकल थिङ्किङ, समस्या समाधान, रचनात्मकता, डिजिटल साक्षरता, सहकार्य, भावनात्मक बुद्धिमत्ता) मा जोड दिइन्छ। नेपालमा TVET र व्यावसायिक शिक्षा (जस्तै AI, रोबोटिक्स, पर्यटन, हरित प्रविधि) लाई स्कूल तहमै मुख्य बनाइन्छ।
- **समाजिक-भावनात्मक सिकाइ (Social-Emotional Learning - SEL)** मानसिक स्वास्थ्य, भावनात्मक बुद्धिमत्ता, सहानुभूति, तनाव व्यवस्थापन र सद्भाव जस्ता विषयहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरेर विद्यार्थीहरूको समग्र विकास सुनिश्चित गरिन्छ।
- **समावेशी, सांस्कृतिक रूपान्तरणकारी तथा बहुसांस्कृतिक पाठ्यक्रम** culturally responsive, inclusive र Universal Design for Learning (UDL) ले विविधता (लिङ्ग, जाति, अपाङ्गता, भाषा) लाई सम्मान गर्दै सबैलाई समान अवसर दिन्छ। नेपालमा बहुभाषिक तथा स्थानीय आवश्यकता समेटिने पाठ्यक्रम बढ्छ।
- **आजीवन सिकाइ तथा निरन्तर शिक्षा (Lifelong & Continuous Learning)** परम्परागत "एकपटक सिक्ने" मोडलबाट सधैं सिक्ने, अपस्क्रिलिड र रिस्क्रिलिड तर्फ परिवर्तन। पाठ्यक्रम लचिलो र मोड्युलर हुन्छ जसले वयस्क तथा कामकाजीहरूलाई पनि सजिलै सिक्न दिन्छ।
- **दिगो विकास, पर्यावरण तथा ग्लोबल नागरिकता शिक्षा** जलवायु परिवर्तन, दिगो विकास लक्ष्य (SDGs), पर्यावरण संरक्षण र ग्लोबल जिम्मेवारी जस्ता विषयहरूलाई मुख्य बनाएर पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूलाई ग्रह-मैत्री नागरिक बनाउँछ।
- **हाइब्रिड तथा फ्लेक्सिबल सिकाइ मोडल** अनलाइन, अफलाइन र मिश्रित (hybrid) मोडल बढ्छ, जसले स्थान र समयको बाधा हटाउँछ। नेपालमा ग्रामीण क्षेत्रमा मोबाइल/ट्याब्लेट-आधारित शिक्षा विस्तार हुन्छ।

- **शिक्षकको भूमिका परिवर्तन** शिक्षकहरू अब जानकारी दिने मात्र होइन , मार्गदर्शक, सहजकर्ता, भावनात्मक समर्थक र AI उपकरण प्रयोगकर्ता बन्छन्। उनीहरूको निरन्तर व्यावसायिक विकास (प्रशिक्षण) आवश्यक हुन्छ।
- **मूल्यांकनमा परिवर्तन** परम्परागत परीक्षाबाट निरन्तर, प्रोजेक्ट-आधारित, पोर्टफोलियो र AI-सहयोगी मूल्यांकन तर्फ सिफ्ट हुन्छ, जसले सिकाइ प्रक्रियालाई बढी मापन गर्छ।

यी प्रवृत्तिहरूले पाठ्यक्रमलाई समयसापेक्ष , समावेशी र प्रभावकारी बनाउँछन् , जसले नेपाल जस्ता देशहरूमा शिक्षा असमानता घटाउँछ र युवाहरूलाई वैश्विक चुनौतीहरूका लागि तयार पार्छ। यसका लागि पूर्वाधार विकास, शिक्षक तालिम, नीतिगत प्रतिबद्धता र डिजिटल समानता आवश्यक छ।

१०. निष्कर्ष

पाठ्यक्रम शिक्षाको हृदय हो जसले विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान र सीप दिन्छ। यस किताबले विभिन्न विद्वानहरूका विचारहरूबाट यसको अर्थ र परिभाषालाई व्याख्या गर्योछ। विद्यार्थीहरूले यसलाई पढेर पाठ्यक्रमको महत्व बुझ्न सक्छन्। सन्दर्भहरू: प्रिन्ट (१९९३) , टाबा (१९६२), ओरनस्टाइन र हंकिन्स (१९९३), व्हिलर (१९६७) लगायत। यो ई-बुकले १५ पृष्ठको विस्तारित रूप प्रदान गर्दछ जसले विद्यार्थीहरूलाई मानवीय र शुद्ध नेपाली भाषामा बुझ्न सजिलो बनाउँछ।

पाठ्यक्रमको अर्थलाई समग्र रूपमा हेर्दा , यो केवल विद्यालयमा पढाउने विषयहरू , किताबहरू वा परीक्षाको सूची मात्र होइन , बरु समाजले भावी पुस्तालाई दिन चाहेको सम्पूर्ण शिक्षण-अनुभव , ज्ञान, सीप, मूल्य र दृष्टिकोणको संरचित तथा गतिशील योजना हो। यसले विद्यार्थीहरूको बौद्धिक, भावनात्मक, सामाजिक, शारीरिक र नैतिक विकासलाई एकैसाथ सम्बोधन गर्छ , उनीहरूलाई आत्मनिर्भर , जिम्मेवार र समाजका लागि उपयोगी नागरिक बनाउँछ। पाठ्यक्रम समाजको दर्पण हो —समाजका आवश्यकता , संस्कृति, अर्थतन्त्र, प्रविधि र चुनौतीहरूले यसलाई प्रभावित गर्छन् भने यसले समाजलाई परिवर्तन र विकासको दिशा दिन्छ। नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक र विकासोन्मुख देशमा पाठ्यक्रमले राष्ट्रिय एकता, समावेशिता, स्थानीय आवश्यकता र वैश्विक मूल्यहरूलाई सन्तुलित रूपमा समेट्नुपर्छ। यसको मुख्य अर्थ भनेको शिक्षा प्रणालीलाई जीवन्त र समयसापेक्ष बनाउनु हो , जसले विद्यार्थीहरूलाई किताबी ज्ञानसँगै जीवन उपयोगी सीपहरू (problem-solving, critical thinking, digital literacy, emotional intelligence) प्रदान गर्छ। अन्ततः, पाठ्यक्रमको सार्थक अर्थ त्यसमा छ जसले व्यक्तिलाई मात्र होइन , सम्पूर्ण समाजलाई उज्ज्वल, समान, दिगो र समृद्ध भविष्यतर्फ डोर्याउँछ। यसलाई प्रभावकारी बनाउन निरन्तर मूल्यांकन, शिक्षकहरूको सक्रिय भूमिका , प्रविधिको प्रयोग र सरोकारवालाहरूको सहभागिता अपरिहार्य छ।

१. Objective Questions (बहुविकल्पीय प्रश्नहरू)

1. पाठ्यक्रमको ल्याटिन शब्द 'currere' को अर्थ के हो ?
A) किताब पढ्नु
B) दौडने कोर्स वा रेसको दृयाक
C) शिक्षकको योजना
D) परीक्षा दिनु
2. पाठ्यक्रमको सङ्कुचित अर्थमा मुख्य रूपमा के बुझिन्छ ?
A) विद्यार्थीको सम्पूर्ण अनुभव
B) विषयसूची वा पाठ्यांश (syllabus)
C) विद्यालयको वातावरण
D) शिक्षण विधि
3. कुन विद्वानले पाठ्यक्रमलाई "विद्यार्थीलाई ज्ञान, सीप र व्यवहार सिकाउने उद्देश्य, विषय, विधि र मूल्याङ्कनको व्यवस्थित योजना" भनेका छन् ?
A) फ्रोबेल
B) मुन्नो
C) कनिङघम
D) नेपालको सामान्य परिभाषा (शिक्षाविद्)
4. "शिक्षाका लक्ष्यहरू पूरा गर्न विद्यालयले गर्ने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू पाठ्यक्रममा समावेश हुन्छन्" भन्ने परिभाषा कसको हो ?
A) फ्रोबेल
B) मुन्नो
C) युनेस्को
D) कनिङघम
5. पाठ्यक्रमको व्यापक अर्थमा के समावेश हुन्छ ?
A) केवल विषयहरू
B) विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने सम्पूर्ण सिकाइ अनुभवहरू
C) पाठ्यपुस्तक मात्र
D) परीक्षा प्रणाली मात्र
6. पाठ्यक्रमको शाब्दिक अर्थ मुख्य रूपमा केसँग सम्बन्धित छ ?
A) किताबको सूची
B) दौडने बाटो वा कोर्स
C) शिक्षकको भाषण
D) विद्यार्थीको नतिजा
7. "मानवजातिको सम्पूर्ण ज्ञान र अनुभवको उच्चतम विन्दु नै पाठ्यक्रम हो" भन्ने विचार कसको हो ?

A) मुन्नो B) फ्रोबेल C) कनिडघम D) युनेस्को

8. पाठ्यक्रमलाई कुन रूपमा पनि चिनिन्छ जसले विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासलाई समेट्छ

? A) सिलेबस B) सिकाइको बिस्तृत योजना

C) पाठ्यपुस्तक D) मूल्याङ्कन मात्र

9. पाठ्यक्रमको मुख्य तत्वहरू मध्ये कुन होइन ?

A) उद्देश्य B) विषयवस्तु C) शिक्षण विधि D) विद्यार्थीको उमेर मात्र

10. नेपालको शिक्षा सन्दर्भमा पाठ्यक्रमलाई मुख्य रूपमा केका लागि तयार पारिन्छ ?

A) राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिका लागि B) विदेशी किताब बिक्री गर्न

C) शिक्षकको मनोरञ्जनका लागि D) परीक्षा मात्र पास गर्न

२. Short Questions (छोटो उत्तरका प्रश्नहरू)

1. पाठ्यक्रमको अर्थ संक्षेपमा लेख्नुहोस्।
2. पाठ्यक्रमको सङ्कुचित र व्यापक अर्थबीचको भिन्नता उल्लेख गर्नुहोस्।
3. कुनै एक विद्वानले दिएको पाठ्यक्रमको परिभाषा लेख्नुहोस्।
4. पाठ्यक्रमका मुख्य चार तत्वहरूको नाम लेख्नुहोस्।
5. "पाठ्यक्रम भनेको सिलेबस मात्र होइन" भन्नुको कारण संक्षेपमा बताउनुहोस्।

३. Long Questions (लामो उत्तरका प्रश्नहरू)

1. पाठ्यक्रमको अर्थ र परिभाषा स्पष्ट गर्दै यसको सङ्कुचित र व्यापक दुवै अर्थबारे विस्तृत रूपमा चर्चा गर्नुहोस्।
2. विभिन्न विद्वानहरूले पाठ्यक्रमको बारेमा दिएका प्रमुख परिभाषाहरू उल्लेख गर्दै तिनको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नुहोस्।
3. पाठ्यक्रमको अवधारणा कसरी विकसित हुँदै आएको छ ? शाब्दिक अर्थदेखि आधुनिक व्यापक अर्थसम्मको व्याख्या गर्नुहोस्।
4. "पाठ्यक्रम भनेको विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने सम्पूर्ण सिकाइ अनुभवहरूको व्यवस्थित योजना हो" भन्ने कथनको आधारमा पाठ्यक्रमको महत्व र आवश्यकता स्पष्ट गर्नुहोस्।
5. नेपालको शिक्षा प्रणालीमा पाठ्यक्रमलाई कसरी परिभाषित गरिएको छ ? उदाहरणसहित व्याख्या गर्नुहोस्।

6. पाठ्यक्रमको परिभाषा दिने क्रममा यसका मुख्य तत्वहरू (उद्देश्य, विषयवस्तु, विधि, मूल्याङ्कन) कसरी अन्तरसम्बन्धित छन् ? विस्तृत रूपमा लेख्नुहोस्

उत्तर कुञ्जिका

1. b	2. b	3. d	4. b	5. b	6. b	7. b	8. b	9. d	10. a
------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------